

УДК 94(477) «16/20»:355.1

ХОРТИЦЬКА СІЧ: ІСТОРІЯ ТА СТЕРЕОТИПИ

Віталій Щербак

доктор історичних наук,
професор, Київський
університет імені Бориса
Грінченка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>

Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю переосмислення генези Запорозької Січі. Її виникнення було зумовлене необхідністю козацтва в організації через зростання чисельності на середину XVI ст. та захисту українських земель від татарської експансії. Сумнівною видається ідея ототожнення фортеці Дмитра Вишневецького з так званою Хортицькою Січчю. Водночас вона має пряме відношення до генези козацького осередку на Запорозжжі. Збудований князем замок став своєрідним прототипом укріплення запорозької громади, яке, утвердившись на острові Томаківка в 80-х роках XVI ст., дістало назву Запорозької Січі.

Ключові слова: Запорозька Січ, замок, фортеця, Дмитро Вишневецький, козаки, запорозжжі.

The relevance of the study is conditioned by the necessity to rethink the genesis of the Zaporozhian Sich. Its emergence was determined by the need for the Cossacks to organize themselves due to the growth of their numbers in the middle of the XVI and the protection of Ukrainian lands from Tatar expansion. The idea of identifying the fortress of Dmytro Vyshnevetskyi with the so-called Khortytska Sich seems doubtful. However, it is directly related to the genesis of the Cossack center in Zaporizhzhia. The castle built by the prince became a kind of prototype of the fortification of the Zaporozhian community, that, having established on the island of Tomakivka in the 80s of the XVI c., was called the Zaporizhzhya Sich.

Key words: Zaporozhye Sich, castle, fortress, Dmytro Vyshnevetskyi, Cossacks, Zaporozhians.

Важливе місце у вітчизняній історії займає запорозьке козацтво – його героїчні військові звитяги у боротьбі із зовнішньою експансією на українські терени і ролі у протистоянні європейської та азійської цивілізації ранньомодерної доби. Потужним імпульсом консолідації козацтва та утвердження організаційної структури стала Запорозька Січ. Запорозька громада витворила унікальну форму самоврядування ґрунтовану на демократичних цінностях, яка підтверджувала свою ефективність впродовж трьох століть. Її історія привертала увагу не однієї генерації вчених, породжуючи якнайширший спектр думок. Насамперед, це стосується генези явища через брак документальних матеріалів про організацію Січі за дніпровськими порогами.

На зорі української історичної науки вийшла праця Миколи Костомарова присвячена гетьману Богдану Хмельницькому. У вступі автор назвав фортецю на острові Хортиця 50-х років XVI ст. першим козацьким осередком на Запорожжі, покликаючись на грамоту короля Сигізмунда II Августа (1548–1572) князю Дмитру Вишневецькому [12, с. 17]. Згодом дана теза спонукала до нових пошуків і зумовила появу різноманітних версій, в тому числі й історичного стереотипу. Так Іван Каманін зародження осередку запорозької громади визначав кінцем XV ст., коли на південному прикордонні усталюються місця постійного перебування козаків [11, с. 72]. Протилежного погляду дотримувався його сучасник Левко Падалка, доводячи у спеціальній статті про витоки Січі, що вона постала лише в середині XVII ст. [14, с. 258–276; с. 439–461]. Визнаним репрезентантом низового лицарства, за Михайлом Грушевським, Запорозька Січ стала у 80-х роках XVI ст. При цьому вчений слушно зауважував: «Се не могло стати ся так відразу і розвій Січи супроти сього треба класти на передні десятиліття –

семе і восьме, слідом по заложенню Хортицького замку і діяльності Вишневецького» [8, с. 139–140]. Дмитро Яворницький в «Історії запорозьких козаків» не вдавався до деталізації питання, а лише припускав, що початки організації на Запорозжжі можна пов'язувати із появою серед козаків спільного провідника князя Дмитра Вишневецького, який зробив спробу об'єднати їх задля спільної мети – боротьби з мусульманами і поклав початок творення укріплення, що стало прототипом Січі [17, с. 19], Підтвердження даної тези міститься у його описі запорозької вольниці 60-х років XVI ст., в якому вчений відзначив, що в цей час на Низу «не було ще ні Січі, ні особливого товариства» [17, с. 27]. В радянську епоху, коли дана тематика в історіографії не толерувалася, Володимир Голобуцький появу Січі за дніпровськими порогами визначав 30–50-ми роками XVI ст. [6, с. 124]. Натомість у добу незалежності значну увагу створенню козацького осередку на Запорозжжі приділив Арнольд Сокульський. Він відзначив, що з об'єднанням Дмитром Вишневецьким козаків-уходників «постала перша протосіч за Дніпровими порогами, що продовжувалася у наступних ранніх січах – Томаківській, Базавлуцькій, Микитинській» [15, с. 341]. Дана теза знайшла розвиток у колективних працях «Історія українського козацтва» [9] та «Історія Запорозької Січі» [10].

Метою розвідки є аналіз джерел та історіографії щодо оцінки стереотипу про Хортицький замок як першої Січі на Запорозжжі.

Серед найважливіших причин виникнення Запорозької Січі слід відзначити, насамперед, внутрішню потребу козацтва в своїй організації у зв'язку із зростанням його чисельності на середину XVI ст. З іншого боку, заснування центру козацької вольниці зумовлювалось необхідністю захисту українських земель від зростаючої татарської агресії. Тривале перебування козаків далеко від волостей викликало потребу об'єднання в згуртовані загони на чолі з досвідченим отаманом. Формування козацької громади в

умовах безпосередніх контактів з кочівниками вплинуло на її військову організацію, яскраво проявилось навіть у зовнішньому вигляді запорожців.

Розширення козацьких промислів на південному прикордонні супроводжувалося появою на уходах тимчасових сторожових постів або ж засік для перебування під захистом від нападів ординців і надійного зберігання здобичі. Очевидно, вони існували вже з початку XVI ст., оскільки в описі Черкаського замку 1552 р. досить чітко вказували межі уходів. До них, зокрема, належали уходи по Дніпру, Ворсклі, Орелі, Тясмину, обох Інгулах та на Самарі [3, с. 84]. Козаки-уходники, як правило, промишляли на певній території і були добре обізнані з її особливостями. З іншого боку, частина їх через посилення контролю замкової влади і збільшення старостинських поборів не поверталася на волості і залишалася на постійне проживання в уходах, про що красномовно свідчать записи люстраторів. Очевидно, для забезпечення постійних прибутків адміністрація прикордонних старост не дозволяла будівництва сторожових постів у південних степах. Зокрема, про заборону зведення «городців» для черкашан по Дніпру, Орелі і обох Тясминах йшлося у судовому рішенні короля Сигізмунда II Августа від 6 травня 1546 р. з приводу позову міщан на старосту Оникія Горностая [3, с. 372]. Однак, із зростанням чисельності козацтва на Дніпрі та його притоках аж до османського прикордоння, з'являлися нові «городки», які створювали цілу систему укріплених осередків.

Віддаленість від волості визначала своєрідну сферу життя та діяльності козацтва. Потреба у хлібі та продукції ремісничого виробництва зумовлювала пошук адекватного товару для обміну. Тому козакуючі часто вдавалися до походів за здобиччю на татарські улуси. Захоплені коні та вівці згодом продавалися на волості. Здобуття так званого «козацького хліба» супроводжувалося також звільненням з неволі співвітчизників. Своїми сміливими діями козаки стримували татарську експансію в Україну.

Водночас південноукраїнські старости переймали практику козаків, залучаючи їх до спільних походів. Вищенаведені міркування прямо стосуються генези Запорозької Січі як осередку козацької вольниці.

Ідея створення твердині на південних рубежах виникає, очевидно, в 20–30-х роках XVI ст. у зв'язку із спробами литовського уряду прийняти козаків на державну службу. Проте через брак коштів реалізувати її вдалося лише згодом князю Дмитру Вишневецькому, чий особистий штандарт із срібним хрестом, золотим півмісяцем та зіркою на малиновому полі передавався в майбутньому на знамена дніпровської вольниці. Важливою підоймою втілення в життя його плану стали розвій козаччини на південному порубіжжі та органічна потреба єднання зусиль перед татарською експансією. Як наслідок стала поява на Запорожжі в 50-х роках фортеці, локалізація якої дискутується.

Поряд із вказівками на розташування «городка» Вишневецького на о. Велика Хортиця, де існує надзвичайно багато залишків матеріальної культури козацтва, фігурує Кічкаський мис на правому березі Дніпра, який давав змогу здійснювати повний контроль за татарською переправою. Водночас достовірним є той факт, що під час великих повеней мис перетворювався на острів. Всебічне дослідження цього регіону провів Віктор Фоменко, зробивши логічний висновок, що «окоп Вишневецького міг бути тільки на Кічкаському мисі» [16, с. 122]. Дане твердження видається цілком прийнятним, зважаючи на практику зведення аналогічних укріплень на Запорожжі в майбутньому.

Інше питання – архітектурний стиль замку. Можна послатися на тогочасні європейські аналоги і взяти за основу поширену старонідерландську систему фортифікації, а саме зведення чотирикутного замку з виступаючими бастіонами. За таким принципом згодом була збудована Кодацька фортеця біля першого дніпровського порогу. Водночас сумнівним виглядає реалізація такого проєкту на прикордонні Великого

князівства Литовського в середині XVI ст. без належної державної підтримки. Очевидно замок був споруджений із дерева і укріплювався зовні високими валами, які згодом через бурхливі повені змила дніпровська вода, що навіть залишків фундаментів віднайти не вдалося.

Достеменні свідчення про призначення замку на Запорозжжі подає грамота Сигізмунда II Августа Дмитру Вишневецькому (1557). В ній король висловлював подяку за будівництво фортеці, стійкість і мужність при обороні від перекопських татар, обіцяв у майбутньому не забувати подвигів князя: «А що стосується збудованого тобою замку і виявленої нам послуги, то така послуга приємна нам, бо ти влаштував замок для нас, господаря, у потрібному місці, і саме такий замок міг би надійно стримати лихих людей, шкідників, і забезпечити панства наші. Та щоб зміцнити той замок людьми й бойовими засобами, як ти писав нам про це, то без особистого твого приїзду до нас ми тепер не маємо ґрунтовних підстав виконати це, хоч виводити тебе з замку на цей час також не годиться з огляду на звістку від тебе і з інших країн про намір великого московського князя збудувати замки при ріці Дніпрі саме в тому місці, де й ти хотів збудувати городи, на нашій землі, а також заради зачіпок, на які могли б зважитися за твоєї відсутності козаки, наражаючи на небезпеку краї нашої держави. Виводити тебе з замку не годилося б іще й задля того, що ти, залишаючись у ньому, міг велику користь принести, не допускаючи козаків робити зачіпки чабанам і шкоди улусам турецького царя, з огляду на багато причин, на угоду і присягу нашу з турецьким цісарем і вічний мир з перекопським царем» [1, с. 148; 17, с. 19–20]. Прагнення монарха утримувати постійну військову залогу в замку для запобігання сутичок козаків з татарами було б незрозумілим, якби він призначався виключно для запорожців. Згідно королівської грамоти зведення фортеці мало потрібну мету: створення форпосту боротьби проти татарської агресії, недопущення появи на Запорозжжі замків московитів і здійснення контролю над діями українського козацтва.

У вітчизняній історіографії наводяться різні дати початку спорудження замку Вишневецького в межах 1554–1555 років з посиланням на опосередковані джерела. Зведення фортеці безумовно потребувало значних матеріальних і людських ресурсів. Можливо їх брак став поштовхом до пошуку інших варіантів залагодження прикордонних конфліктів між кримськими татарами та запорожцями. Очевидно, саме з цією метою влітку 1553 р. Дмитро Вишневецький з великим почтом здійснює поїздку до Царгорода. Шестимісячне перебування князя в столиці Оттоманської Порти було відзначене приязними прийомами при султанському дворі, чому могла сприяти дружина Сулеймана II Кануні (1520–1566) Роксолана. А повернувшись з Туреччини на початку 1554 р., Дмитро Вишневецький, мав аудієнцію під Любліном у короля Сигізмунда II Августа, який дав наказ ретельно обороняти південне прикордоння. Наступні два роки князь, ймовірно, продовжував службу, закінчуючи зміцнювати замок – «городок» та готуючись до тривалої боротьби з ординцями.

У джерелах не виявлено жодних прямих свідчень щодо функціонування Січі в 50-х роках XVI ст., фіксується лише наявність на Запорозжжі «городка» або ж «замку». Можна гіпотетично припустити, що саме сюди стягувались козаки перед походами та при поверненні з останніх. Як показують дослідження французької історикині Шанталь Лемерес'є-Келькеже, основані на оттоманських архівах, у війську Дмитра Вишневецького навіть «козаки» майже не згадуються, не кажучи вже про «січовиків». Натомість воїни «Дмитрашки» найчастіше іменуються просто «руськими» [13, с. 64]. Крім того, жодне з відомих нині джерел не лише прямо не згадує «Січ», але й не дає можливості помітити на Запорозжжі ні коша, ні кошових отаманів, ні традицій демократичного вибору останніх. Разом з тим Дмитро Вишневецький у документах охарактеризований як одноособовий володар, а не обраний січовиками поводитир. Таким чином, досить проблематичним видається ототожнення «замку» Вишневецького з

першою Запорозькою Січчю.

Водночас інтерес до з'ясування питання зумовив дослідження, в яких містяться логічні й аргументовані висновки. Як слушно зауважив Михайло Владимирський-Буданов «Хортицька фортеця стала гніздом низової вольниці, яке слугувало зерном майбутньої Січі» [5, с. 168]. Цілком прийнятним є також твердження Михайла Грушевського, який у статті, присвяченій історичним заслугам Дмитра Вишневецького, назвав князя «духовним батьком вогнища нової української плебейської республіки» [7, с. 139]. Визначний американський козакознавець Любомир Винар вважав замок Вишневецького «першим прототипом козацької Січи» [4, с. 109].

Незважаючи на досить короткий час існування, фортеця Вишневецького була зруйнована восени 1557 р. кримським ханом Девлетом Гераєм I (1551–1577), вона справила помітний вплив на еволюцію українського козацтва. До складу замкового гарнізону входили, крім козаків, представники військово-службової людності – бояри, слуги, драби. А проживання єдиною громадою в специфічних умовах південного порубіжжя сприяло зародженню своєрідної військово-політичної організації запорозького товариства, її моделі. Цілком логічно, що із зростанням чисельності козацтва у краї, згодом вона була реалізована у формі кошового устрою Запорозької Січі, який проіснував до другої половини XVIII ст.

Симптоматично, що у листі до козаків, датованому 20 листопада 1568 р., Сигізмунд II Август вперше звернувся до них, як до окремої групи української людності, що «із замків і місць наших Українних, без дозволу і відома старост наших Українних, з'їхавши на Низу, на Дніпрі, в полі й на інших уходах перемешкують: маємо про те відомості, що ви, на місцях прикордонних, на уходах різних своєвільно живучи, підданих царя турецького, чабанів і татарів царя перекопського, на улуси і кочовища їх приходячи, великі шкоди і лупецтва їм чините, а тим межі панств наших від неприятеля в небеспеченство приводите» [2, с. 4–5]. Тобто монарха

турбувало постійне проживання козаків на Запорозжжі, що супроводжувалося походами на татарські володіння. А це суттєво загрожувало відносинам між Кримським ханством та Великим князівством Литовським. З іншого боку наявність чисельного козацького контингенту викликало потребу створення єдиного центру для координації зусиль. Сучасники подій польські історики Марцін Бельський і Бартош Папроцький зафіксували його появу на рубежі 70-80-х років на острові Томаківка [18, с. 158; 19, с. 1358]. Саме з цього часу можна говорити про утвердження на Томаківці коша як військово-політичної форми об'єднання запорожців.

Таким чином виникнення Запорозької Січі було зумовлене необхідністю козацтва в організації через зростанням його чисельності на середину XVI ст. та захисту українських земель від татарської експансії. Сумнівною видається ідея, яка стала історичним стереотипом, ототожнення «городка» князя Дмитра Вишневецького з так званою Хортицькою Січчю. Водночас фортеця має пряме відношення до генези козацького осередку на Запорозжжі. Представник аристократичної родини доклав багато зусиль задля оборони південного прикордоння від татарської експансії чим значною мірою сприяв консолідації українського козацтва. А збудований ним замок на Кічкаському мисі став своєрідним прототипом укріплення запорозької громади, яке, утвердившись на острові Томаківка в 80-х роках XVI ст., дістало назву Запорозької Січі.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii. Sankt-Peterburg, 1865. T. 2. 287 s.
2. Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii. Kiev, 1863. Ch. 3. T. 1. 433 s.
3. Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii. Kiev, 1886. Ch. 7. T. 1. 647 s.
4. Vynar L. Knyaz' Dmytro Vyshnevets'kyy. *Kozats'ka Ukrayina. Vybrani tvory*. Kyiv-L'viv-N'yu-York-Paryzh, 2003. S. 93–143.

5. Vladimirskiy-Budanov M.F. Naselenie Yugo-Zapadnoy Rossii ot vtoroy poloviny KhV v. do Lyublinskoy unii (1569 g.). *Arkhiv YuZR*. Kiev, 1890. Ch. 7. T. 2. S. 1–210.
6. Holobuts'kyi V. Zaporoz'ke kozatstvo. Kyiv: Vyshcha shkola, 1994. 539 s.
7. Hrushevs'kyi M. Bayda-Vyshnevets'kyi v poeziyi y istoriyi. *Zapysky ukrayins'koho naukovoho tovarystva v Kyievi*. Kyiv, 1909. Kn. 3. S. 108–139.
8. Hrushevs'kyi M. Istoriya Ukrayiny-Rusy. Kyiv: Naukova dumka, 1995. T. 7. 627 s.
9. Istoriya ukrayins'koho kozatstva. Narysy u dvokh tomakh / red. kol.: V.A. Smoliiy (vidp. red.). Kyiv: Vyd. dim «KM Akademiya», 2003. T. 1. 799 s.
10. Istoriya Zaporoz'koyi Sichi / red. kol.: V.A. Smoliiy (vidp. red.). Kyiv: Ariy, 2015. 239 s.
11. Kamanin I.M. K voprosu o kozachestve do Bogdana Khmel'nitskogo. *Chteniya Imperatorskogo obshchestva Nestora-Letopistsa*. Kiev, 1894. Kn. 8. Otd. 2. S. 57–115.
12. Kostomarov N.I. Bogdan Khmel'nitskiy. *Istoricheskie monografii i issledovaniya*. Sankt-Peterburg, 1904. Kn. 4. T. 9–11. 742 s.
13. Lemerse-Kelkezhe Sh. Litovskiy kondoter XVI v. Knyaz Dmitriy Vishnevetskiy i obrazovanie Zaporozhskoy Sechi po dannym ottomanskikh arkhivov. *Franko-russkie ekonomicheskie svyazi* / red. kol.: F. Brodel i dr. Moskva: Nauka, 1970. S. 38–64.
14. Padalka L.V. Po voprosu o sushchestvovanii Zaporozhskoy Sechi v pervye vremena zaporozhskogo kazachestva. *Kievskaya starina*. 1894. № 5. S. 258–276, № 6. S. 439–461.
15. Sokul's'kyi A.L. Kozats'ka Khortytsya. Istoryko-kul'turne znachennya v protsesi vynyknennya i stanovlennya zaporoz'koho kozatstva. Zaporizhzhya: Klasychnyy pryvatnyy universytet, 2008. 766 s.

16. Fomenko V.H. Kichkas'ka pereprava i horodok na Maliy Khortytsi. *Istorychni dzherela ta yikh vykorystannya* / red. kol.: I.L. Butych ta in. Kyyiv, 1966. Vyp. 2. S. 110–122.
17. Yavornyts'kyi D.I. Istoryia zaporoz'kykh kozakiv. Kyyiv: Naukova dumka, 1990. T. 2. 558 s.
18. Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane roku 1584. Kraków, 1858. 977 s.
19. Kronika Polska Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. T. 3. S. 1223–1790.